

Remigio Cantagallina

Een Florentijns kunstenaar in Brussel in het begin van de 17de eeuw

Wandelgids

BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST

Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België
Musées royaux des Beaux-Arts de Belgique

COLDENBERG

..... Tracé van het wandelparcours

 Stadsgezichten door Cantagallina

 Metrostations

 Bijzonder panorama

 Huizenblokken

 Groene ruimtes op het tracé

 Kanaal en watervlakken

 Opmerkelijke gebouwen

Remigio Cantagallina

Een Florentijns kunstenaar in Brussel in het begin van de 17de eeuw

Wandelgids

▲ De Wollendriestoren.

▲ De stadswallen in het zuiden van Brussel.

INLEIDENDE NOOT

De iconografie van een stad bevat soms werken die opvallen door originaliteit en grote documentaire waarde. Dat geldt voor de tekeningen van Remigio Cantagallina. Deze brochure nodigt u uit om aan de hand van het reisschetsboek van de Florentijnse kunstenaar Brussel en zijn omgeving aan het begin van de 17de eeuw te ontdekken. Een eerste wandeling leidt u door de Vijfhoek van de Hallepoort tot aan de voormalige Schaarbeeksepoort (Kruidtuin). Ze loopt voornamelijk door de wijken van de bovenstad met zijn concentratie aan karakteristieke gebouwen zoals het Coudenbergpaleis en de Sint-Michiel-en-Sint-Goedelekerk, naast tal van patriciërswohnungen zoals het hof van Bourmonville en het hof van Hoogstraten. De gids bevat verder enkele wandelingen in de voetsporen van Cantagallina door Sint-Gillis, Anderlecht, Vorst en Etterbeek.

Biografische schets 4

De wandelingen

1. Sint-Gillis – Hoogstraat	16
2. De Wolstraat en omgeving	26
3. De Zavel	33
4. De Coudenbergwijk	40
5. Rond Sint-Michiel en Sint-Goedele	48
6. Schaarbeeksepoort en omgeving	54

BIOGRAFISCHE SCHETS

Remigio Cantagallina werd in 1575 geboren in Borgo San Sepolcro, een Toscaans stadje in de Tibervallei. Zijn familie behoorde tot de provinciale kleine adel en was relatief welgesteld. Hij had twee broers, de ene was architect, de andere ingenieur. Vanaf 1602 was hij ingeschreven aan de *Accademia delle Arti del Disegno* van Firenze. In deze befaamde academie werden schilders, architecten en beeldhouwers opgeleid. Toscane was in die tijd een vooraanstaand artistiek centrum dankzij grote families die als mecenas buitenlandse kunstenaars aantrokken en Romeinse, Venetiaanse en Vlaamse kunst kochten. Het was in deze context dat Remigio zijn opleiding begon. Geïnspireerd door Vlaamse kunstenaars die in Italië werkten – onder andere Paul Bril – begon hij zijn carrière als schilder en etser en legde zich toe op Bijbelse personages of taferelen. Zijn eerste gedocumenteerde werken zijn gravures van landschappen en dateren van 1603. De stijl van deze tekeningen sluit aan bij die van Antonio Tempesta (1555-1630).

▲ De kunstenaar aan het werk voor de sluis van Ransbeek in Vilvoorde, 10 maart 1612.

Aan de academie ontmoette hij de schilder, graveur en architect Giulio Parigi (1571-1635), een belangrijke figuur van de Florentijnse school die verbonden was aan het hof van Cosimo II de' Medici. Van hem leerde hij de nauwe samenhang tussen landschapstekening, topografie en militaire bouwkunst. Parigi initieerde hem ook in het ontwerpen van theaterdecors en in de wereld van de scenografie. In 1608 ontwierp Parigi een reeks installaties voor de feesten ter ere van het huwelijk van prins Cosimo met Maria Magdalena van Oostenrijk. Cantagallina kreeg van Parigi de opdracht om de platen te graveren voor het bij deze gelegenheid samengestelde herdenkingsalbum dat de schittering van de feesten van de Medici in alle hoven van Europa bekendheid moest geven.

In 1612-1613 maakte Cantagallina een reis door de Spaanse Nederlanden die hem onder meer naar Brussel bracht. Tijdens deze reis maakte hij in zijn schetsboek tekeningen 'naer het leven'. Begin 1614 was hij terug in Italië waar hij aan het hof van de Medici als meesterschetsenaar werd aangesteld, een betrekking die hem een comfortabel inkomen verzekerde. Zijn reis door de Nederlanden liet een blijvende indruk na op de kunstenaar en reiziger die zich voortaan hoofdzakelijk wijdde aan het weergeven van landschappen en bekendheid verwierf met panoramische stadsgezichten. Hij overleed in 1656 in Florence.

Een Italiaans reiziger in de Zuidelijke Nederlanden

Een Italiaans kunstenaar die de Zuidelijke Nederlanden bezoekt was in het begin van de 17de eeuw niet echt alledaags. Remigio Cantagallina was een zeldzame tegenhanger van de talrijke kunstenaars uit Noord-Europa die naar Italië reisden. De vorming in een ver land werd toen niet alleen als een ingrijpende ervaring gezien, maar ook als een belangrijke of zelfs onmisbare etappe in een opleiding. Hij trok op pad met zijn broer Giovan Francesco die militair ingenieur was.

Er circuleren meerdere hypothesen om deze reis te verklaren. De broers wilden misschien hun competenties als ingenieur en tekenaar en zelfs als organisatoren van feesten te gelde maken. Of ze wilden zichzelf vervolmaken bij Vlaamse kunstenaars. Of werd hun rondreis aangemoedigd door een hooggeplaatst contact aan het Brusselse hof? De aartschertogen Albrecht en Isabella die in 1598 waren aangetreden als landvoogden, spanden zich inderdaad in om na

▲ De Sint-Martinuskerk in Hénin-Liétard (Pas-de-Calais).

de Godsdienstoorlogen het artistieke klimaat te verbeteren. Ongetwijfeld speelden al deze elementen samen een rol. De meest waarschijnlijke reden echter voor de reis van Cantagallina was een nauwe relatie met hertog Alexander van Bournonville (1585-1656), ridder van het Gulden Vlies, generaal in het leger van de koning en landvoogd van Artesië. Bournonville was via zijn moeder verwant aan het Florentijnse hof en tijdens een verblijf in Italië tussen 1601 en 1605 frequenteerde hij de Medici en ontmoette hij daar wellicht Cantagallina en zijn broer. De hertog had talrijke bezittingen in de Nederlanden. Heel waarschijnlijk heeft hij de Florentijnse kunstenaar uitgenodigd om een album met tekeningen van zijn landgoederen te maken. Cantagallina tekende zo onder meer het kasteel van Temse aan de Schelde (Oost-Vlaanderen), het dorp Hénin-Liétard in Artesië (Pas-de-Calais) en het hof van Bournonville in Brussel.

▲ De omgeving van Anderlecht, 4 maart 1612.

▲ Het dorp en het kasteel van Temse aan de oever van de Schelde, 12 april 1612.

Aan de hand van 32 gedateerde tekeningen kan de chronologie van zijn reis worden gereconstrueerd. Ze duurde minstens 23 maanden, tussen maart 1612 en oktober 1613. Allicht was de kunstenaar echter veel langer onderweg, want om naar de Nederlanden te gaan, moest hij eerst de Alpen oversteken en Frankrijk doorkruisen. De eerste gedocumenteerde datum is 4 maart, en hij bevond zich toen in de omgeving van Anderlecht. Hij werd in Brussel ontvangen door Bournonville en logeerde in diens huis in de Wolstraat. Hij volgde zijn mecenas bij bezoeken aan zijn verschillende eigendommen. Beide mannen reisden naar Temse, een heerlijkheid die Bournonville in 1610 had verworven. Ze namen de boot langs het kanaal van Willebroek en voeren dan via de Rupel naar de Schelde. Onderweg tekende de kunstenaar het kasteel van Vilvoorde, de sluis van Ransbeek (10 maart 1612), verderop het dorp Rupelmonde en zijn kasteel en ook het kasteel van Bornem. In Temse maakte Cantagallina twee tekeningen van het kasteel en vereeuwigde het vuurwerk waarmee een feest in de tuinen langs de Schelde werd afgesloten (mei-juni 1612). Van Temse trok hij heel waarschijnlijk naar Antwerpen, dat toen het artistieke centrum van de Spaanse Nederlanden was – dit wordt echter door geen enkele tekening bevestigd. Mogelijk was het daar dat hij Jan Brueghel, bijgenaamd de ‘Fluwelen’ (1568-1625), voor het eerst ontmoette. Deze was in 1609 door de aartshertogen tot hofschilder benoemd. Zeker is dat beide kunstenaars in Temse hebben samengewerkt.

▲ *De Sauvènière bron in Spa, 4 augustus 1612.*

In augustus 1612 trokken ze naar Spa, ongetwijfeld samen met Bournonville. Het stadje was destijds een erg door de adel gesmaakt vakantie- en kuuroord. Cantagallina documenteerde het leven van de kuurgasten en tekende de belangrijkste bronnen (Géronstère, Sauvènière, Tonnelet...). Hij beklom ook de omringende heuvels om panorama's te tekenen. Op 27 augustus 1612 vertrok hij uit Spa en ging via de vallei van de Vesder naar Luik. Hij hield halt in Fraipont en in Chaudfontaine. De volgende ochtend verbleef hij in Luik en trok dan naar Maastricht. Langs de Maas tekende hij het kasteel van Argenteau

▲ *Het kasteel van Argenteau.*

en ook Visé en zijn omgeving. Hij passeerde in Sint-Truiden waar hij het belfort en de kerk vereeuwigde. De laatste tekening voor zijn terugkeer naar Brussel – een gezicht op de omgeving van Temse – is gedateerd met 7 september 1612. Hetzelfde jaar bezocht hij nog de eigendommen van Bournonville in Artesië en de stad Doornik.

Cantagallina in Brussel

Tijdens zijn reis doorheen de Zuidelijke Nederlanden maakte Cantagallina de meeste tekeningen in Brussel – een dertigtal, waarvan acht met de datum 1613. In de winter van 1612-1613 verbleef hij bij hertog Alexander van Bournonville, die zoals dat gebruikelijk was, het koudste seizoen in zijn Brusselse woning doorbracht. Alleen op een tekening van de Oeverpoort zijn overduidelijk winterse toestanden te zien.

▲ *Ijsschaatsen op het kanaal aan de Oeverpoort.*

Hij tekende de muren en poorten van de tweede omwalling van de 14de eeuw zowel van de stad uit gezien als vanaf het platteland. Hij had vooral aandacht voor de Hallepoort, maar tekende ook de Naamse- en de Schaarbeeksepoort. De Anderlechtsepoort komt dan weer alleen voor als achtergrond op de enige tekening die Cantagallina stoffeerde met een Bijbels tafereel – Tobias en de Engel uit het Oude Testament. Hij vereeuwigde ook verschillende delen van de courtine evenals de indrukwekkende Wollendriestoren, een wachttoren tegenover het hof van Bournonville.

▲ *De stadswal van Brussel met Tobias en de engel.*

Hij tekende vooral de wijken in de bovenstad waar de adel verbleef: de Wolstraat, de Zavel, de omgeving van het Coudenbergpaleis en van de kapittelkerk van Sint-Michielen-Sint-Goedele. Hij had blijkbaar geen interesse voor de benedenstad, wellicht omdat zijn gastheer die niet frequenteerde. Een typisch kenmerk van zijn tekeningen is de getrouwe weergave van de topografie. Op zijn stadsgezichten is een geprononceerd reliëf te zien dat vandaag sterk verzwakt is door de stedenbouwkundige ontwikkelingen van de 19de en 20ste eeuw. In zijn tekeningenboek is de geleidelijke stijging van de Hallepoort tot aan de Wolstraat op de voet te volgen, vervolgens doorlopend over de heuvelrug tot aan de Schaarbeeksepoort. De helling wordt op enkele plaatsen doorbroken door terrassen zoals dat van het tracé van de Hoogstraat of datgene waarop de Zavelkerk, het Coudenbergpaleis en de kapittelkerk werden opgetrokken. Deze minutieus getekende gezichten van wijken, straten en poorten, zijn een belangrijke iconografische bron.

▲ *De binnenstad ter hoogte van de Schaarbeeksepoort.*

'Naer het leven'

Het verblijf van Cantagallina in de Nederlanden zorgde voor een beslissende wending in de evolutie van zijn stijl. Het was in deze periode dat hij, onder invloed van de Vlaamse traditie, gezichten 'naer het leven' begon te maken. Deze manier van tekenen mengt een documentaire met een meer dichterlijke stijl en is een voorafspiegeling van de *veduta*, een gedetailleerde voorstelling van stad of platteland die in Italië in de 18de eeuw floreerde. Na zijn reis zou Cantagallina alleen nog landschappen tekenen waarin hij de in het Noorden opgedane ervaring, ten volle benutte. Voor zijn tekeningen gaf hij de voorkeur aan pen en bruine inkt en bruine of blauwe lavis, vaak na een eerste schets met *pierre noire*.

Hij had interesse voor tal van onderwerpen die elkaar aanvulden. Zo ontstond een oeuvre met een overvloed aan zorgvuldig, zij het soms met een zekere vrijheid, weergegeven observaties. De tekeningen die wij van hem kennen, zijn ofwel indrukken van een reiziger ofwel minutieus neergezette gezichten die duidelijk een documentaire bedoeling hadden.

Hij heeft veel interesse voor architectuur. Hij tekende tal van kastelen, aristocratische huizen en kerken, maar ook meer volkse gebouwen. Techniek interesseert hem al evenzeer, zoals onder meer blijkt uit de aandacht die hij schenkt aan sluizen, lokale industrieën en machinerieën zoals molens, ovens en mijnen. Vaak hernam hij hetzelfde onderwerp om te experimenteren met verschillende gezichtspunten.

Zijn gezichten zijn verlevendigd met talrijke personages – pratende voorbijgangers, een herder met zijn dieren, mensen aan het werk op het veld, veermannen... Hij hield zowel van volkse scènes als prestigieuze feesten. Vaak is hij zelf te zien op het voorplan terwijl hij het landschap observeert of het op papier vastlegt. Elementen als de alomtegenwoordige bomen – vaak kastanjabomen of eiken – maken zijn werk erg herkenbaar. Op vrijwel elke pagina van zijn reistekendeboek zijn op de voorgrond golvende stammen en schaduwrijk gebladerte te zien, die het landschap meer diepte geven.

▲ Studie van een eik.

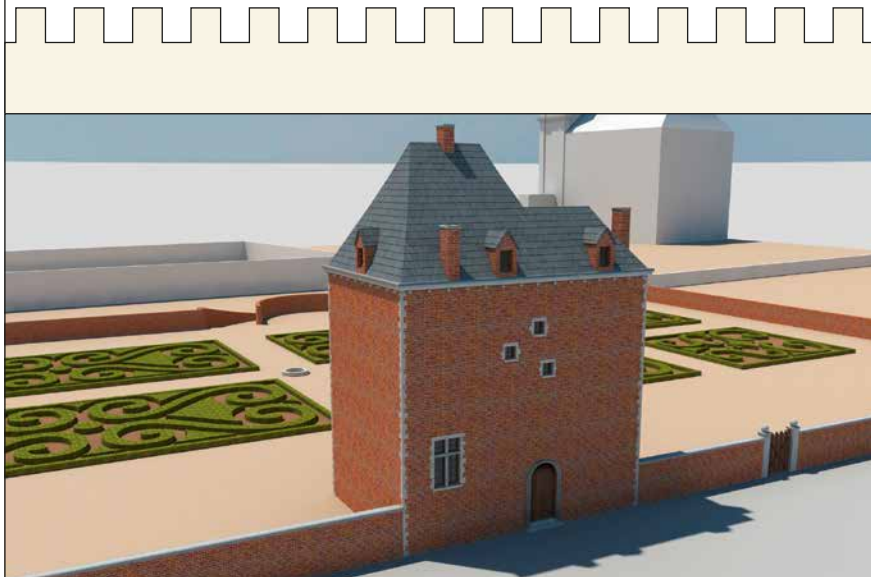
Een unieke getuigenis over de stad in het begin van de 17de eeuw

---

Alle auteurs zijn het eens over de topografische precisie en de grote documentaire waarde van de tekeningen die Remigio Cantagallina tijdens zijn reis in de Nederlanden maakte. Hoewel ze achteraf geretoucheerd en aangevuld werden met andere iconografische thema's, zijn de ter plaatse gemaakte schetsen bijzonder werkelijkheidsgetrouw. De vaak fictieve toevoegingen die opduiken in de 'nettekening' doen niets af aan de waarde van het gedeelte dat gebaseerd is op de oorspronkelijke schets van een stuk van de stad of een gebouw. Een kritische analyse van de tekeningen moet gebaseerd zijn op de vergelijking met andere iconografische bronnen, zo die bestaan, maar ook op het onderzoek van de overblijfselen van de stedelijke realiteit van het begin van de 17de eeuw.

Met zijn bredere stadsgezichten, en dan vooral het grote panorama op Brussel vanaf de hoogten van Sint-Gillis, en het gezicht op de benedenstad vanaf het kanaal, maar ook met meerdere gezichten vanaf de bovenstad op de benedenstad, heeft Cantagallina een goed beeld nagelaten van de Brusselse stedelijke contouren op het einde van de 16de eeuw. Hoewel het formaat van zijn tekeningen hem niet toeliet om het dakprofiel van elk afzonderlijk huis te tekenen, vergat hij geen enkel opmerkelijk gebouw, zoals kerken en kloosters, het silhouet van het paleis van de Coudenberg of het stadhuis, de torentjes van aristocratische huizen of vestingtorens. Uit een vergelijking met gegraveerde plannen van het einde van de 16de eeuw blijkt de juistheid van de topografische gezichten van de kunstenaar.

Dankzij de gedetailleerde kennis van enkele gebouwen van voor 1600 die werd vergaard door middel van de bouwarcheologie, is het mogelijk om de architecturale details die de tekenaar 'naer het leven' heeft weergegeven te vergelijken met de materiële overblijfselen daarvan in de huidige architectuur. Dit onderzoek gebeurde door archeologen die deze gebouwen hebben bestudeerd. De resultaten daarvan worden besproken in de hierna volgende kaderteksten, gewijd aan de Hallepoort (p. 20), het hof van Bournonville (p. 28), de Zavelkerk (p. 34), het hof van Hoogstraten (p. 44) en de Treurenbergpoort (p. 52). Daaruit blijkt een grote betrouwbaarheid van de door Cantagallina weergegeven details. Deze is echter omgekeerd evenredig tot de afstand tussen de kunstenaar en het gebouw dat hij weergaf. De details in de close-up van de binnengevels van het hof van Hoogstraten of van de zuidgevel van het hof van Bournonville, soms slechts met één enkele lijn weergegeven, komen inderdaad overeen met de archeologische bevindingen vastgesteld bij de recente restauratie van beide gebouwen.

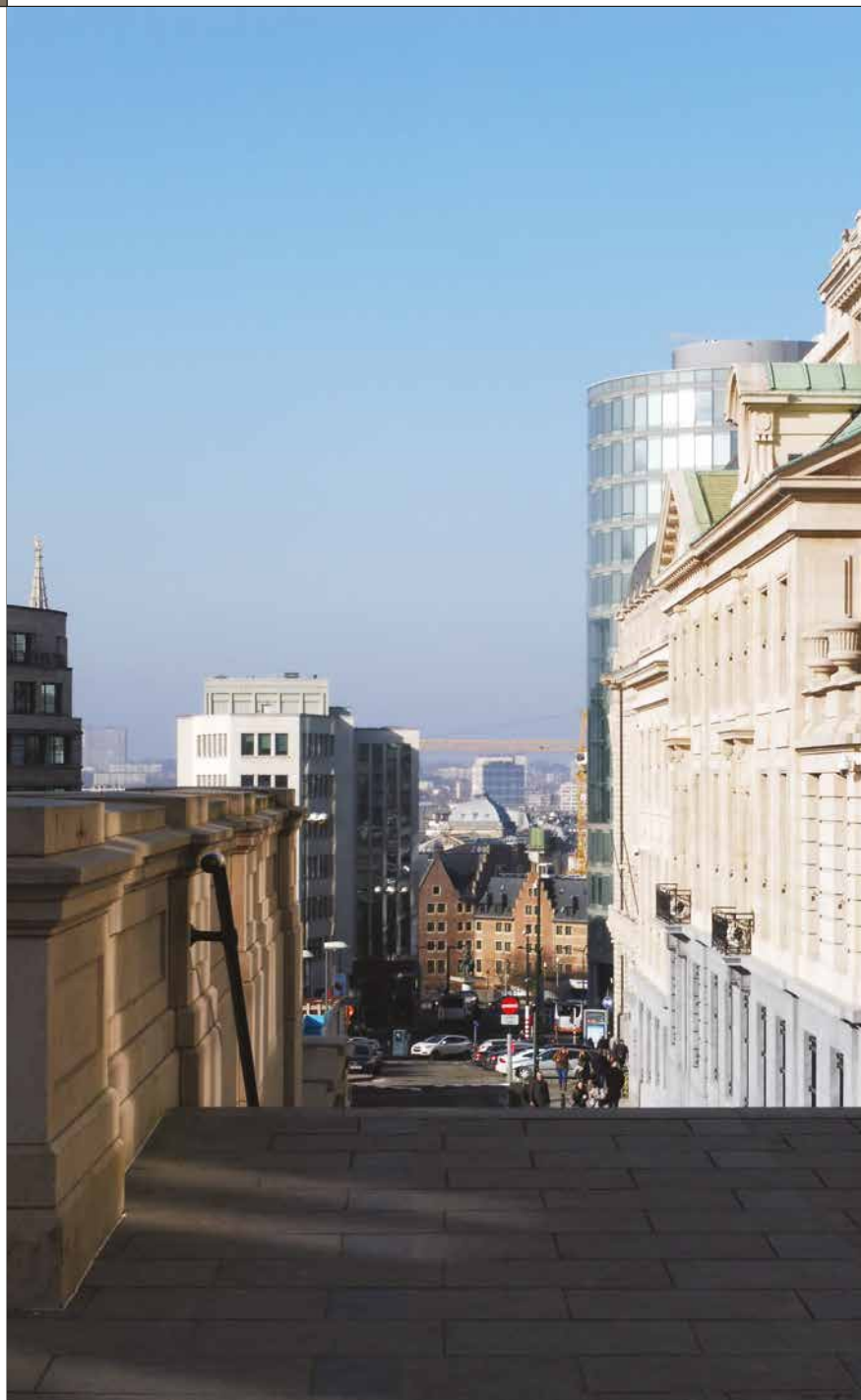

▲ *Reconstructie in 3D van het huis van Andreas Vesalius, gezien vanaf het zuidoosten (D. Van Grieken).*

Omgekeerd zijn op een breed panorama vrijwel geen details te zien van de verafgelegen Treurenbergpoort, en is de weergave daarvan beperkt tot een bondige schets. Van de Zavelkerk heeft Cantagallina de verschillende topgevels met hun respectieve kenmerken treffend weergegeven, maar niettemin heeft hij ze vereenvoudigd. Hetzelfde deed hij met bepaalde architecturale details van het parement van de Hallepoort.

Het corpus van de tekeningen van de kunstenaar is bijzonder coherent. De bijna archeologische documentaire waarde die kon worden vastgesteld voor meerdere gebouwen en voor de algemene topografie van de stad, maakt daarom ook positieve conclusies mogelijk over zijn voorstellingen van gebouwen die volledig verdwenen zijn. Met andere woorden als een tekening van Cantagallina het enige beeld is dat nog overblijft van een verdwenen gebouw, is die zeker interessant en kan worden gebruikt om andere, latere iconografische documenten te beoordelen en om de bestaande toestand in het begin van de 17de eeuw te reconstrueren. Zo is het renaissancepaviljoen dat Andreas Vesalius liet bouwen in de tuinen van het familiale goed in de *Hellestraat* – later bij het hof van de familie Bournonville gevoegd – gedetailleerd gedocumenteerd door de tekeningen van Cantagallina. Deze konden dan ook als basis worden gebruikt voor een eerste driedimensionale grafische reconstructie (Meganck, 2015).

Stéphane Demeter

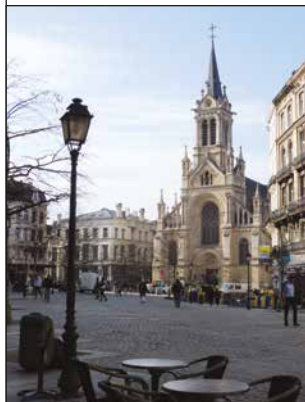
DE WANDELINGEN

1. SINT-GILLIS – HOOGSTRAAT

Vertrek: Sint-Gillisvoorplein, voor de kerk, op het kruispunt met de Waterloosesteenweg.

Vanaf het **Sint-Gillisvoorplein** heeft men een uitzicht over de lageregelegen Hallepoort, een monument dat Cantagallina meerdere keren tekende en dat het centrale element is in een panorama van Brussel dat hij vanaf de hoogte van Obbrussel – zoals Sint-Gilles tijdens het ancien régime heette – op papier zette. Om dit panorama te kunnen verwezenlijken nam hij verschillende standpunten in op diverse plaatsen rond het dorp, met name ter hoogte van de huidige Fortstraat en Vestingstraat, waar in 1672-1675 het Monterey-fort zou worden opgetrokken, maar ook in de omgeving van de Overwinningstraat.

▲ Panoramisch gezicht op Brussel vanaf Sint-Gillis met in het midden de Hallepoort.

Omdat hij het panorama vanaf het zuiden wilde maken, moest hij ook Obbrussel afbeelden. Het dorp dat vermeld wordt vanaf 1216 strekte zich uit rond de kerk, maar ook aan weerszijden van de steenweg die via de Hallepoort toegang gaf tot de stad. De kerk die de kunstenaar tekende werd in de 16de eeuw opgetrokken ter vervanging van een middeleeuws heiligdom. Ze werd op haar beurt vervangen door de **Sint-Gilliskerk** (V. Besme, 1862-1878). Het voorplein beperkte zich voordien tot een kleine ruimte voor de kerk, maar werd in 1900 uitgebreid in de richting van de Jourdanstraat. **Brasserie Verschuieren** (nr. 11-13) heeft een pui in modernistische stijl met elementen in art deco (G. Beatrix, 1935). Het **voormalige gemeentehuis** (nr. 1) in neoclassicistische stijl (V. Besme, 1864 & E. Quéting, 1881) wordt thans gebruikt als politiekantoor.

Neem de Waterloosesteenweg in de richting van de Hallepoort.

Op de tekeningen van Cantagallina blijkt dat het gedeelte van de **Waterloosesteenweg** tussen de Hallepoort en het Sint-Gillisvoorplein toen al dicht bebouwd was. Het werd echter pas bestraat in het begin van de 18de eeuw. Op nr. 15, op de hoek met de **Vanderschrickstraat**, markeert een houten hoektorentje een opmerkelijk ensemble van huizen in art nouveau (E. Blérot, 1900).

▲ *Gezicht op Sint-Gillis met de Hallepoort.*

Steek de Hallepoortlaan over. Ga in het park voor de ingang van het monument staan.

De tekeningen van Cantagallina behoren tot de oudste afbeeldingen van de **Hallepoort**, het enige overblijfsel van de tweede stadsomwalling van de 14de eeuw. Het gebouw, met een centrale doorgang voor wagens en voetgangers, heeft een D-vormig grondplan. Het afgeronde gedeelte is naar Sint-Gillis gericht. In de loop der eeuwen hebben de verschillende bouwlagen achtereenvolgens dienst gedaan als graanopslagplaats, lutherse kerk en godshuis voor daklozen. In de 17de eeuw werd de poort omgevormd tot militaire gevangenis. Hierdoor ontsnapte het gebouw in 1782 aan de sloop bij de ontmanteling van de vestingen op last van Jozef II. Vervolgens fungeerde het als archiefdepot en vanaf 1847 herbergt het een collectie wapenrustingen, antiquiteiten en etnologische objecten.

Ga door de overdekte passage (toegankelijk tijdens de openingsuren van het museum) of loop rond de poort tot aan het voorplein langs de Zuidlaan, in de as van de Hoogstraat.

In 1868-1870 werd de poort door H. Beyaert grondig verbouwd en voorzien van een gevel in neogotische stijl: uitkragende mezekouwen, leistenen daken met smeedijzeren elementen, nieuwe noordgevel met uitspringende toren met daarin een wenteltrap... In 1976 werd het gebouw voor restauratie gesloten voor het publiek. De werken, toevertrouwd aan architect M. Bollen, begonnen in 1991 en waren in 2013 voltooid. De Hallepoort

is intussen een afdeling van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis. De permanente collectie is gewijd aan de verdediging van de stad en de rol van de gilden in de stad en er worden ook geregeld tijdelijke tentoonstellingen georganiseerd.

De Hallepoort

Op zijn reeks gezichten op de stad vanaf het zuiden, heeft Remigio Cantagallina meerdere keren de Hallepoort en haar omgeving getekend. Ze is op een zestal tekeningen terug te vinden, maar slechts vanuit twee gezichtspunten weergegeven: voor het eerste bevond hij zich buiten de stadsmuren in Sint-Gillis en tekende de zuidoost gevel van het monument; voor het tweede bevond hij zich in de stad en richtte hij zich naar de oostelijke flank. Het massieve aspect van de poort valt meteen op. In combinatie met andere vestingelementen (courtines en grachten) vervulde ze perfect haar defensieve rol.

Archeologisch onderzoek binnen het gebouw in de jaren 1990 (de Waha & De Poorter, 1993) en buiten het gebouw en onder de doorgang in de jaren 2000 (Modrie, 2012) heeft veel informatie opgeleverd over de middeleeuwse architectuur van de poort. Voor ze in het derde kwart van de 19de eeuw werd verbouwd, had de poort haar oorspronkelijk aspect zoals Cantagallina ze heeft getekend, behouden. Toen de courtines op het einde van de 18de eeuw werden gesloopt, verloor de poort haar versterkingsfunctie.

De courtines zijn een opvallend element in de door Cantagallina getekende landschappen. De verbinding van de omwalling met de oostelijke flank van de poort is goed gedocumenteerd. Het begin van de weergang is duidelijk te onderscheiden. Hij wordt aan de stadszijde geschraagd door zichtbare bogen en aan de veldzijde beschermd door vol metselwerk op de top van het verdedigingstalud. Deze courtines maakten deel uit van de eerste bouwfases van de omwalling. Ze werden in het derde kwart van de 17de eeuw gewijzigd door de verbreding van de grachten en de toevoeging van bastions. De doorgang onder de poort in de richting van Sint-Gillis loopt door in twee gekanteelde muren die een vaste brug flankeren en de zogenaamde Volmolen beschermen. Deze werd aangedreven door een waterval gevoed door de Elsbeek.

▲ De Hallepoort langs de stadszijde.

Aan de hand van de elementen die zowel binnen als aan de voet van het gebouw werden blootgelegd, konden de circulatieniveaus en de defensieve werking van de poort worden gereconstrueerd. De doorgang was beschermd door twee diepe grachten, gescheiden door een muur waarop een ophaalbrug rustte. Deze brug werd bediend vanaf de eerste verdieping, net zoals de valpoort waarnaar de toegang was afgesloten door een zware houten deur. In de wanden van de doorgang konden de schutters schuilen achter schietgaten en in het overwelfde plafond waren openingen om stenen

door te gooien. Achter de uitkraging die Cantagallina tekende ter hoogte van de tweede verdieping, bevond zich een lege ruimte boven de brug. Van daaruit konden potentiële belagers worden bespied en indien nodig bekogeld worden met projectielen. De doorgang die werd afgesloten door de trappentoren van Beyaert, werd deels gereconstrueerd in de nieuwe kelders.

Op basis van het onderzoek uitgevoerd voor de restauratie van de gevels in 2008, konden de aanhechtingszones van de cortines worden geïdentificeerd, en ook de verschillende wijzigingen van de muuropeningen in het metselwerk. Deze waren aanvankelijk erg klein (schietgaten) en werden in de 19de eeuw vergroot om de tentoonstellingszalen te verlichten. In de gevel langs de stadszijde tekende Cantagallina kruisvensters; deze zijn rechthoekig op de tweede verdieping en onder rondboog op de eerste verdieping. Dit contrasteert met de gevel langs de veldzijde, die vrijwel geen muuropeningen heeft. Deze tekening is de oudste afbeelding van deze gevel die intussen verborgen zit achter de toevoegsels van Beyaert.

Steek de Zuidlaan over en neem de Hoogstraat.

Er zijn enkele tekeningen van Cantagallina waarop een gedeelte van de **Hoogstraat** te zien is met een reeks huizen tussen de Hallepoort en de Sint-Pietersleprozerij. De gebouwen grenzend aan de vestingmuren en het begin van de straat werden in het begin van de 19de eeuw gesloopt voor de aanleg van de Zuidlaan. Als belangrijkste toegangsweg vanuit het zuiden genoot de Hoogstraat in de 16de-17de eeuw enig prestige. In de 19de eeuw trok ze een arbeiderspopulatie aan en kreeg ze een volkser karakter. Samen met de Blasstraat werd ze een van de belangrijkste assen van de **Marollen**.

Ga tot aan het nr. 322 van de Hoogstraat, de voormalige hoofdingang van het Sint-Pietershospitaal, op de hoek met de Fazantenstraat.

Op een tekening die Cantagallina maakte van de omwallingen ter hoogte van de Hallepoort, deze keer vanuit de stad gezien, is een gedeelte van de **Sint-Pietersleprozerij** afgebeeld vanaf het zuidelijke uiteinde van de Wolstraat. Deze instelling wordt vermeld vanaf 1174 en was eerst buiten de stadsmuren gevestigd om het risico op besmetting te beperken. Ze werd in de 14de eeuw opgenomen binnen de omtrek van de tweede omwalling. Ze werd geleid door nonnen en had een kapel. De aanpalende gronden die zich tot aan de stadsmuren uitstrekten, waren niet bebouwd en fungeerden als weiland. De voormalige leprozerij werd in het midden van de 18de eeuw omgevormd tot een contemplatief klooster en in 1783 ge-

▲ De Hallepoort langs de stadszijde (in het midden) en de Sint-Pietersleprozerij (rechts) met zijn kapel (gemarkeerd door een kruis).

sloten en omgevormd tot hospitaal. Een neoclassicistisch complex (A. Partoes, 1848-1878) werd vervangen door een functioneel ensemble met art-deco-elementen (J.-B. Dewin, 1926-1932). Het **Sint-Pietershospitaal** is nu uitgebreid tot een uitgebreid complex tussen de Hoogstraat, Wolstraat, Montserratstraat, Fazantenstraat en Abrikozeboomstraat en werd sinds 1995 meermaals verbouwd en gerestaureerd.

Ga tot aan het kruispunt van de Hoogstraat en de Pieremansstraat.

Tegenover het door Dewin ontworpen ziekenhuis, bevindt zich de **Cité Hellemans** of **Hellemanswijk**, een mooi voorbeeld van hygiënistische art-nouveau-architectuur (E. Hellemans, 1912). Ze werd opgetrokken ter vervanging van ongezonde oude stegen en straatjes. Verderop, op het nr. 255, ligt de Franstalige **basisschool Baron Steens** (A. Samyn, 1895-1897) waarvan de gevel is getooid met een beeld van Marnix van Sint-Aldegonde, staatsman, militair en schrijver van de tweede helft van de 16de eeuw.

Ga verder in de Hoogstraat tot aan de Valkstraat en neem deze straat.

In de tijd van Cantagallina leidde de **Valkstraat** naar de *Galgenberg*, een heuvel waar terdoodveroordeelden werden opgehangen. Haar oorspronkelijke naam was 'Beulestraat' omdat dit de straat was waar de beul woonde. Het noordelijke gedeelte werd grotendeels gesloopt voor de bouw van het Justitiepaleis, een gigantisch gebouw in eclectische stijl (J. Poelaert, 1866-1883).

De straat telde vroeger zeven stegen, waarvan de **Aalbessengang** (nr. 17-19) de enige is die nog bestaat. Op de tegenoverliggende steunmuur, die de Valkstraat en Wynantsstraat scheidt, brengt een bas-reliëf hulde aan de bewoners van de wijk (M. Wolf, 1933).

Na de **Montserratsstraat**, waar vroeger het klooster van de zusters Maricollen (1660-1715) stond, dat aan de Marollenwijk zijn naam gaf, gaat de Valkstraat over

in de **Wynantsstraat**. Op de kruising van deze laatste en het **Jan Jacobsplein**, maakte Cantagallina twee stadsgezichten, het ene in de richting van de Wolstraat en het hof van Bournonville (p.28), het andere in de richting van de Hallepoort en de Sint-Pietersprozerij (p.23).

 Loop rond het plein.

Het plein werd in 1890 aangelegd na de sloop van het Pacheco godshuis en draagt de naam van de Brusselse edelsmid Jan Jacobs (1575-1650), oprichter van een college voor Brabantse studenten aan de Universiteit van Bologna. Aan de noordkant domineert de massa van het Justitiepaleis. In het westen is het plein omzoomd met enkele huizen in eclectische stijl of art nouveau. Het monument aan de Waterloolaan (J. Van Neck & Ch. Samuel, 1912) herinnert aan de slachtoffers van de schipbreuk van het Belgische schoolschip *Comte de Smet de Naeyer* dat op 19 april 1906 in de Golf van Gascogne verging.

 Verlaat het Jan Jacobsplein en neem rechts de Wolstraat. Ga tot aan het kruispunt van de Wolstraat en de Vier Armenstraat. Steek het Poelaertplein over om naar de noordkant van de Wolstraat te gaan.

2. DE WOLSTRAAT EN OMGEVING

Ga op de hoek van de Wolstraat en het Poelaertplein staan.

De straat wordt vermeld vanaf de 13de eeuw en dankt haar naam aan de *Wollendries* die zich over de hele lengte van de huidige straat uitstreckte tot aan de wallen. In de middeleeuwen lieten de lakenmakers hier hun stoffen drogen. Vanaf de 16de eeuw lieten edellieden die zich in de buurt van het Coudenbergpaleis wilden vestigen, hier prestigieuze verblijven optrekken. In de gevels en interieurs van het **hof van Merode** op de hoek met het Poelaertplein en de Wolstraat (nr. 23) zijn overblijfselen bewaard van het hof van Bournonville, waar Cantagallina logeerde. In de 16de eeuw was dit stadspaleis van de familie Mansfeld. In 1608 viel het door erfenis toe aan Alexander van Bournonville en zijn echtgenote Anne van Melun die het tien jaar later vervingen door een grote stadswoning met uitgestrekte tuinen. Het eigendom kwam daarna in het bezit van de familie Ongnies, de graven van Coupignies en van Mastaing, en op het einde van de 18de eeuw van de familie van Merode-Westerloo. Het complex werd meerdere keren verbouwd. De neoclassicistische gevel uitgevend op het Poelaertplein wordt geflankeerd door hoekpaviljoenen. De lange gevel in de Wolstraat werd heropgebouwd in pseudotraditionele stijl met een gerecycleerde hardstenen monumentale poort in Lodewijk XV. In 2007 werd de volledige renovatie van het gebouw voltooid. Momenteel is hier de Club van Lotharingen gevestigd.

Ga in de Wolstraat tot aan de kruising met de Grotehertstraat.

▲ *Feest rond de Wollendriestoren,*
26 april 1613.

Cantagallina tekende meerdere keren de **Wollendriestoren**, vlakbij het hof van Bournonville. Deze hoge wachttoren van de tweede omwalling van de 14de eeuw speelde een hoofdrol in de verdediging van de stad, maar was ook belangrijk als brandtoren. De kunstenaar vereeuwigde het feest van de Eed van de Kruisboogschutters dat onderaan het gebouw plaatsvond in aanwezigheid van de aartshertogen Albrecht en Isabella. De toren die in 1807 werd gesloopt, lag in de as van de **Grotehertstraat**. Op de hoek van deze straat bevindt zich een opmerkelijke hoektoren van een gebouw in neo-Vlaamse renaissance (J. Barbier, 1901).

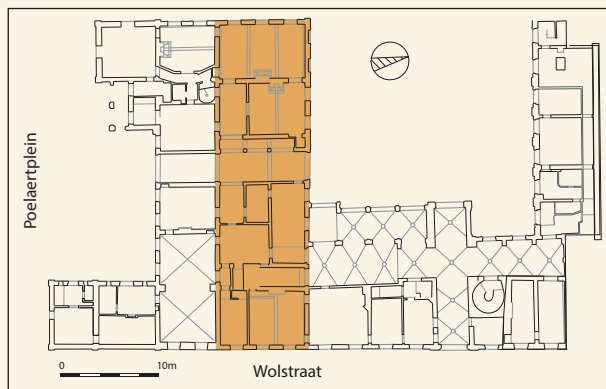

▲ *De Zavelkerk, het hof van Bournonville en de Wollendriestoren, mei 1613.*

Het hof van Bournonville

Een tekening van mei 1613 geeft een goed beeld van de wijk van de *Wollendries*. Cantagallina maakte zijn tekening op de Galgenberg, wat resulteerde in een breed panorama, gaande van de omwalling en de Wollendriestoren in het oosten tot aan het hof van Nassau dat in het uiterste westen herkenbaar is aan de indrukwekkende getrapte toren. De Wolstraat bevindt zich centraal in de compositie en biedt de tekenaar een 'centraal vluchtpunt' waarrond hij de rest van de tekening kan opbouwen. De Onze-Lieve-Vrouw-ten-Zavelkerk en de woning van de familie Bournonville hebben een opvallende plaats in het landschap. Het eigendom langs de Wolstraat bestaat uit een huis aan de rand van de straat, omgeven door tuinen die het scheiden van een bijgebouw uiterst links op de tekening.

◀ Grondplan van het hof van Merode waarop de door Cantagallina getekende vleugel van de 16de eeuw is aangegeven.

Van het woonhuis tekende de kunstenaar alleen maar de gevel die haaks op de straat staat. De twee, relatief sobere bouwlagen gescheiden door een horizontale lijn, hebben meerdere eenvoudige of kruisvensters. De uiterste oostkant van de gevel wordt ingenomen door een indrukwekkende, uitstekende schouw op een klokvormige basis, terwijl het rookkanaal naar boven toe versmalt. Het uitspringende dak is voorzien van dakvensters.

Uit archeologisch onderzoek van het hof van Merode in 2005-2006 is gebleken dat de voorstelling van Cantagallina bijzonder accuraat is (Demeter & Sosnowska, 2007). Het eigendom werd in de 17de eeuw en vooral in de 18de eeuw verfraaid. Er werden nieuwe gebouwen opgetrokken tegen deze gevel die geleidelijk veranderde in een lange binnenmuur. De meeste elementen die de kunstenaar heeft weergegeven, konden materieel geïdentificeerd worden. Na het wegnemen van de bepleistering kwam op de benedenverdieping een kruisvenster tevoorschijn en ook een aantal overblijfselen van de grote schouw. De groep van drie vensters op de eerste verdieping die de kunstenaar tekende, werd gelokaliseerd dankzij de sporen die waren nagelaten na de volledige verwijdering van hun stijlen bij het maken van deuropeningen in de 18de en 19de eeuw. Het tracé van een enkelvoudig venster kon volledig worden gereconstrueerd dankzij de overblijfselen van de deels bewaarde stijlen, de latei en de onderdorpel. De horizontale lijn tussen de twee bouwlagen werd geïdentificeerd als een witstenen druiplijst.

Philippe Sosnowska

▲ *Bijgebouw van het hof van Bournonville.*

Keer terug naar het Poelaertplein.

Cantagallina tekende eveneens het **bijgebouw van het hof van Bournonville** dat zich ter hoogte van het huidige Poelaertplein bevond. Dit gebouw was eerst eigendom van Andreas Vesalius (1514-1564), de befaamde renaissance-geleerde en anatomist, en werd daarna eigendom van de familie Mansfeld en vervolgens van de familie Bournonville. Het paviljoen bevond zich op een terras van de tuinen die uitkeken over de stad en de westelijke heuvels van Brussel. Tijdens de verbouwing van zijn hof in de Wolstraat woonde Bournonville met zijn vrouw in het paviljoen. Hun zoon Alexander II renoveerde de belvedere en noemde hem 'Beauregard'. Hij installeerde er een bibliotheek en een rariteitenkabinet.

Ga naar de Regentschapsstraat.

De overblijfselen van de tuinen van het hof van Merode zijn afgesloten met een monumentaal hek (A. Delpy, 1902). Daarvoor staat het **Monument der Britse erkentelijkheid jegens de Belgische Natie** (T.S. Tait & C.S. Jagger, 1923).

- ▼ *Gezicht op de benedenstad vanuit de tuinen van het hof van Bournonville, met de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Kappellekerk.*

Steek de Regenschapsstraat over. Ga naar de westkant van het Poelaertplein en geniet van het panoramische uitzicht over de benedenstad en de Zennevallei.

Het gedeelte van de **Regenschapsstraat** tussen het Poelaertplein en de Zavel werd aangelegd in 1872 en nam een groot deel van de voormalige tuinen van het hof van Bournonville in beslag. Deze waren aangelegd op meerdere terrassen en strekten zich uit tot de huidige Minimenstraat. Het was van hieruit dat Cantagallina de benedenstad met haar belangrijkste referentiepunten tekende: de Sint-Gorikskerk, de Onze-Lieve-Vrouw-ter-Kappellekerk, het belfort grenzend aan de Sint-Niklaaskerk, de toren van het stadhuis en de Steenpoort, een poort van de eerste omwalling van de 13de eeuw ter hoogte van de huidige Keizerslaan. In het midden van het

Poelaertplein staat het **Monument ter ere van de Belgische infanterie** (A. De Mol & E. Vereycken, 1935) dat bestaat uit een hoge, hardstenen obelisk aan de voet omringd door infanteriesoldaten.

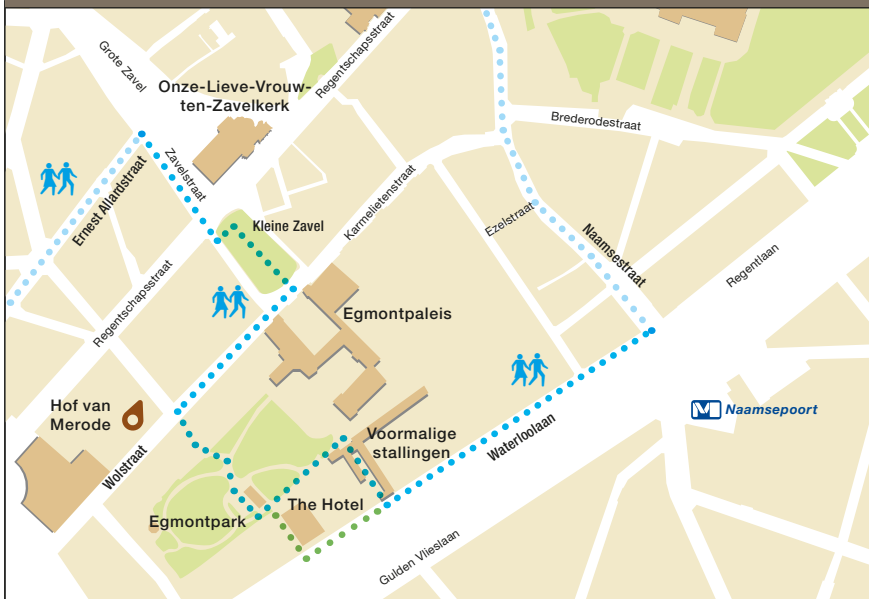
Neem de Ernest Allardstraat.

De **Ernest Allardstraat** is de centrale as van de Sterwijk die in de jaren 1880 werd aangelegd. Op het terrein van het voormalige Minimenklooster dat in 1616 werd gebouwd op een deel van de tuinen van het hof van Bournonville en in 1796 werd gesloopt, bevindt zich nu het **atheneum Robert Catteau** (nr. 49), een indrukwekkend ensemble in art deco (F. Malfait, 1923-1927). Het enige wat van het klooster overblijft is de Sint-Jan en Sint-Stefaan ter Minimenkerk. Ten noorden van het schoolgebouw is het koor van de kerk te zien. Deze ligt veel lager, wat bewijst dat het straatniveau sinds de 17de eeuw sterk is gewijzigd.

Ga via de Ernest Allardstraat naar de Grote Zavel.

3. DE ZAVEL

De **Grote Zavel** wordt in het oosten begrensd door de Onze-Lieve-Vrouw-ten-Zavelkerk, die Cantagallina meermaals heel precies afbeeldde vanaf de Wolstraat, of als visueel referentiepunt in panorama's van Brussel. In de 16de eeuw vestigden enkele grote adellijke families zich rond het plein waar regelmatig processies of prestigieuze festiviteiten zoals de Ommegang plaatsvonden. Tussen 1320 en 1754 werd hier

de paardenmarkt gehouden; vanaf 1800 was het een zuivelmarkt en vanaf de jaren 1960 wordt hier een wekelijkse antiekmarkt gehouden. Het plein is overwegend bebouwd met traditionele huizen in neoclassicistische stijl. In het midden van het plein, tegenover de Korte Minimenstraat, staat een **Minervafontein** (J. Bergé, 1751).

Neem rechts de Zavelstraat en ga naar het voorplein van de kerk.

De oorsprong van de **Onze-Lieve-Vrouw-ten-Zavelkerk** gaat terug tot het begin van de 14de eeuw, toen een terrein dat fungeerde als begraafplaats van het Sint-Janshospitaal werd afgestaan aan het Gilde van de Kruisboogschutters dat hier een kapel bouwde. Een ‘miraculeus’ beeldje van Maria dat in 1348 per schip uit Antwerpen was getransporteerd, lokte zoveel volk naar het heiligdom dat het in de 15de-16de eeuw opnieuw werd opgetrokken in gotische stijl. Het werd in de loop van de eeuwen nog vaak verbouwd en onlangs werd de gevel gerestaureerd.

De Zavelkerk

Remigio Cantagallina tekende de Onze-Lieve-Vrouw-ten-Zavelkerk twee keer vanuit het zuidoosten, wat een eigenzinnig gezichtspunt is dat weinig voorkomt in de iconografie van het gebouw (Boelens-Sintzoff & Walazyc, 2004). Hij nam de kerk een eerste keer op in een panorama van de Wolstraat en tekende ze een tweede keer vanuit de tuinen van het hof van Bournonville waar hij verbleef. Vanuit deze hoek kon hij de kerk niet in zijn geheel weergeven. De onderste bouwlagen zitten verborgen achter een aantal gebouwen en achter bomen op het voorplan. Op de tekeningen is echter duidelijk te zien dat het een gotisch gebouw is.

▲ De Zavelkerk met op de achtergrond rechts een torentje van het hof van Nassau en de topgevel van de Aula Magna van het Coudenbergpaleis.

Cantagallina verkortte het schip met minstens twee traveeën, waardoor het silhouet meer gedrongen is dan in de werkelijkheid. Hij tekende ook de twee armen van de kruisbeuk. De noordelijke, voltooid arm heeft een uitspringende topgevel met twee pinakels. De uitkragende torentjes van het schip zijn met een zeker oog voor detail weergegeven.

Een dendrochronologische studie (2015) liet toe om de typologie van het gebinte te onderzoeken en de kapdatum van het hout vast te stellen (einde 14de/eerste helft 15de eeuw), maar ook om bepaalde metalen elementen te analyseren (spijkers, muurankers...). Tegelijkertijd werden de bakstenen, het metselwerk van de muren en de gewelven zichtbaar vanaf de kapconstructie, onderzocht (Crémer, e.a., 2016).

Hoewel de restauraties van de 20ste eeuw de fysionomie van de gevel van het gotische gebouw grondig hebben gewijzigd, is het oorspronkelijke metselwerk echter niet helemaal verdwenen. In het interieur zijn de bakstenen parementen grotendeels bewaard gebleven. Dat van de westelijke topgevel dateert nog van de 16de eeuw. Het is aan de buitenkant zichtbaar en contrasteert met het massale gebruik van witsteen in de rest van de kerk. In deze muur was bovendien een hoog venster aangebracht, een detail dat niet voorkomt op de tekening van Cantagallina – gaat het om een vergetelheid, of werd het venster toegemetseld voor het begin van de 17de eeuw? In de topgevel van de zuidelijke arm van de kruisbeuk zijn vanaf het dak nog enkele bakstenen fundamenteën van de 15de eeuw zichtbaar.

Philippe Sosnowska

Steek de Regentschapsstraat over naar de Kleine Zavel.

Een deel van de **Kleine Zavel** fungeerde tot in het begin van de 18de eeuw als begraafplaats. Geleidelijk verrezen huizen rond het terrein en uiteindelijk werd het in het westen afgebakend met de Regentschapsstraat (1872). Eind 19de eeuw werd het ingericht als parkje in neo-Vlaamse renaissance (H. Beyaert, 1879-1890). Het is afgebakend met een hek in hardsteen en smeedijzer

getooid met 48 bronzen sculpturen die de voormalige gilden personifiëren (brouwer, lakenhandelaar, wever, edelsmid...). In de tuin staat een reeks beelden van beroemde mannen van de 16de eeuw. (Gerard Mercator, Bernard Van Orley...). Een hardstenen waterbekken omgeven door trappen wordt bekroond met een bronzen beeldengroep van de graven Egmont en Hoorn (C.-A. Fraikin, 1864).

Wandel tot aan de andere kant van het parkje en ga voor het Egmontpaleis staan.

De bovenkant van het plein wordt gedomineerd door het **Egmontpaleis** (nr. 8) waarvan de oorsprong teruggaat tot de eerste helft van de 16de eeuw. Vanaf 1738 kwam het in het bezit van de familie Arenberg die tal van werken liet uitvoeren en het geheel een klassiek uitzicht gaf. De toegangspoort (G. N. Servandoni, 1759-1762) geeft uit op een uitgestrekte binnenplaats

omsloten door drie vleugels die in meerdere fasen werden gebouwd en verbouwd (16de-19de eeuw). Het paleis biedt momenteel onderdak aan het ministerie voor Buitenlandse Zaken.

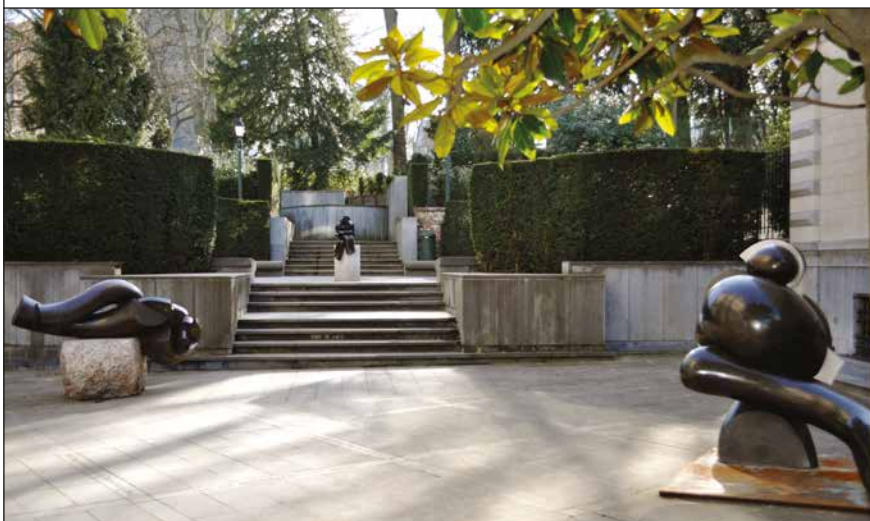

Sla rechtsaf in de Wolstraat in de richting van het Egmontpark.

De voormalige herberg **Au Roy d'Espagne** (nr. 9) op de hoek van het plein bestaat uit twee traditionele huizen die volgens de datum gevormd door muurankers, in het begin van de 17de eeuw werden gebouwd. Aan de onpare kant liggen meerdere prestigieuze woningen: de hoven van de families **van Maldeghe**m (nr. 3-5), **van Willebroeck** (nr. 11),

van Lannoy (nr. 13) **van Beaufort** (nr. 17) en **van Merode** (nr. 23). Tussen 1902 en 1906 werd op de percelen grenzend aan de westkant van het Egmontpark (nr. 4 tot 54) een ensemble van zesentwintig burgerwoningen in eclectische stijl gebouwd.

Betreed het park via de Marguerite Yourcenaardoorgang (tussen nr. 32-34).

Aan de ingang bevindt zich een gedenkteken voor de schrijfster van *L'Œuvre au noir* (1968, vertaald als *Het hermetisch zwart*) waarvan fragmenten in de steen, de grond en de trappen gegraveerd zijn. De tuinen van het Egmontpaleis werden begin 20ste eeuw heraangelegd (E. Galoppin, 1902). Oorspronkelijk was hier een orangerie (1781) – verbouwd tot

café-restaurant – en een ijskelder. De voormalige stallingen (T.-F. Suys, 1830-1832) in het noordoosten worden thans betrokken door het Institut supérieur pour l'Étude du Langage plastique (ISELP). Aan de zuidkant, bij de ingang via de Groteherthstraat, bevindt zich de *Groote Pollepel* (15de eeuw), een gotisch gebouwtje dat een waterbekken van de Stad bekroonde. Het werd opgegraven bij de aanleg van de galerie Ravenstein en in 1957 in het park opgesteld. In het park bevinden zich ook nog bronzen beelden van de Prins van Ligne (G. Frampton, 1935) en van Peter Pan (J. Cluysenaar, 1913).

Ga naar de Waterloolaan via de voormalige stallingen of via de passage naast het torengedebou The Hotel.

▼ *De Naamsepoort, 30 september 1613.*

 Neem de Waterloolaan tot aan de Naamsepoort.

De **Waterloolaan** (J.-B. Vifquain, 1823-1830) is aangelegd op het tracé van de voormalige omwalling. Ze bestond aanvankelijk uit drie dubbele rijbanen met een centrale berm met bomen, maar werd grondig gewijzigd bij de aanleg van een tunnel onder de centrale rijbaan (1956-1957). In de laan bevinden zich nog aaneengesloten rijen neoclassicistische gebouwen, waaronder enkele herenhuizen met een koetspoort die toegang geeft tot binnenplaatsen en voormalige stallingen (nr. 27, 25-26, 20-21). Veel van deze woningen zijn verbouwd tot luxewinkels.

 Stop op de hoek van de Naamsestraat en de Waterloolaan.

Het kruispunt van de **Naamsepoort** is aangelegd ter hoogte van een voormalige poort van de tweede omwalling, die ook 'Coudenbergpoort' werd genoemd. Cantagallina tekende ze van buiten de stad gezien. Na de sloop van het verdedigingswerk (1782) werd een grote esplanade aangelegd op het einde van de Naamsestraat en voorzien van twee tolhuizen met neoclassicistische inslag (A. Payen, 1835-1836). Deze werden na 1860 verplaatst naar de ingang van het Ter Kamerenbos. Op de centrale rotonde staat een monumentale sculptuur met de titel *Teken van licht*

(J. Moeschal, 1999). De naam van de **Bastion Tower** of **Bolwerktoeren** (R. Goffaux, 1967-1970) aan de andere kant van de lanen, verwijst naar de bastions of bolwerken van de 17de eeuw die de poort beschermden.

4. DE COUDENBERGWIJK

 Sla linksaf in de Naamsestraat.

Het gebogen tracé van de **Naamsestraat** is een heel oud gedeelte van een middeleeuwse steenweg die de stad van west naar oost doorkruiste. Ze volgt de steile helling tussen de Kleine Ring en de Koningswijk. Op de kruising van de Brederodestraat en de Karmelietenstraat versperde de eerste Coudenbergpoort (13de eeuw) de doorgang, tot ze in 1761 werd gesloopt. Op het nr. 4-12 bevindt zich de indrukwekkende neoclassicistische gevel (1776-1778) van de toegangsvleugel van de voormalige **abdij van Sint-Jacob-op-Coudenberg**, gesticht in de tweede helft van de 12de eeuw en opgeheven in 1786.

Loop onder de portiek door tot op het Koningsplein.

Via de portiek van de Naamsestraat (B. Guimard, 1780) bereikt men het Koningsplein, een indrukwekkend neoclassicistisch ensemble dat tussen 1776 en 1782 werd opgetrokken op de plaats van het voormalige Coudenbergpaleis, het Baliënplein en een deel van de Sint-Jacobabdij. In het midden staat een bronzen ruitersstandbeeld van **Godfried van Bouillon** (E. Simonis, 1848). De **kerk**

Sint-Jacob-op-Coudenberg (1776-1780) in neoclassicistische stijl domineert de oostkant van het plein en bevindt zich ongeveer op dezelfde plaats als de voormalige abdijkerk.

▼ *De Aula Magna.*▲ *De Isabellastraat.*◀ *De gotische kapel.*

Steek de Regentschapsstraat over tot aan de kruising van het Koningsplein en de Hofberg.

Het Coudenbergpaleis, waarvan de oorsprong teruggaat tot de 12de eeuw, was een uitgestrekt complex ter hoogte van het huidige Koningsplein. Hier bevond zich de hoofdingang met daarvoor het Baliënplein, een publieke esplanade afgebakend met een balustrade. In het noorden van het complex lagen de tuinen en de *warande* (het huidige Warandepark of Park van Brussel). Onder het bewind van Filips de Goede werd in 1452 begonnen met de bouw van een staatsiezaal, de **Aula Magna**. Op sommige van de gezichten op Brussel van Cantagallina is op de achtergrond het silhouet van deze aula te zien. Vanuit de tuinen van het hof van Hoogstraten, dat naast het paleis was gelegen, of vanaf de Kanselarijstraat tekende hij ook de **gotische kapel** die vanaf 1522 werd gebouwd onder het bewind van Karel V. In 1731 werd het paleis door brand verwoest. De ruïnes bleven onaangeroerd tot in de jaren 1770 maar werden toen met de grond gelijk gemaakt en het terrein werd geëgaliseerd voor de aanleg van het huidige Koningsplein. De overblijfselen van de Aula Magna en de kapel, met een gedeelte van de voormalige **Isabellastraat**, werden tussen 1995 en 2003 blootgelegd. Samen met die van het hof van Hoogstraten vormen ze de archeologische site van de Coudenberg die publiek toegankelijk is.

Loop naar beneden langs de Hofberg tot aan de Villa Hermosastraat.

De naam van de Hofberg verwijst naar het heuvelachtige reliëf dat Cantagallina vaak heeft afgebeeld. Tot aan het einde van de 19de eeuw stonden in deze straat die naar de heuvel van de Coudenberg leidde, aan beide zijden gebouwen. Die op de westflank zijn verdwenen en de vrije ruimte geeft nu uit op de Kunstberg. Op nr. 2 bevindt zich het voormalige warenhuis **Old England**, een opmerkelijk gebouw in art nouveau (P. Saintenoy, 1898), waarin momenteel het **Muziekinstrumentenmuseum** is ondergebracht.

▲ De gotische gaanderij van het hof van Hoogstraten.

De thans doodlopende **Villa Hermosastraat** dankt haar naam aan de hertog van Villa Hermosa, landvoogd van de Spaanse Nederlanden (1675-1681). Aanvankelijk was ze een van de 'Jodentrappen' (13de-14de eeuw), die naar de Terarkenstraat leidde vooraleer het noordelijke gedeelte daarvan in 1910 werd gesloopt. Aan onpare kant bevond zich vroeger het hof van Hoogstraten, waarvan het begin teruggaat tot de 14de eeuw. Dit prestigieuze gebouw was achtereenvolgens eigendom van de familie Van Kersbeke, van de heer van Auxy, van Filips van Bourgondië, heer van Beveren en uiteindelijk van Antoine de Lalaing, heer van Hoogstraten en machtig raadgever en diplomaat van Karel V. Een groot deel van het gebouw werd vanaf 1774 gesloopt. Sommige elementen zijn bewaard gebleven en opgenomen in een gebouw opgetrokken door de graaf van Spangen. Vervolgens herbergde het verschillende openbare instanties.

Neem de Villa Hermosastraat om de gotische gaanderij van het hof van Hoogstraten die uitgaat op een binnenplaats te bekijken (rechts na het nr. 5).

Het hof van Hoogstraten

De tekening die Remigio Cantagallina maakte van het hof van Hoogstraten in de schaduw van het paleis van Brussel, was richtinggevend voor het eerste archeologische onderzoek van de site in 1985-1987 (Van Eenhooge & Celis, 1988), en voor de opgravingen voorafgaandelijk aan en tijdens de restauratie uitgevoerd door het Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest in 1999-2006 (Cnockaert & Modrie, 2014).

De kunstenaar tekende het architecturaal ensemble vanuit de tuin, omgeven door een gekanteelde muur. Het bestond uit gebouwen met trapgevels van twee bouwlagen met een zolder, een kapel en een gaanderij. De verticale circulatie wordt gesuggereerd door een massieve toren. Zoals uit de opgravingen is gebleken bevond zich daarin een wenteltrap. In een uitspringend kamertje tegen de gevel bevonden zich de latrines, zoals blijkt uit een beerput die loodrecht onder dit element werd opgegraven.

Er kunnen tal van architectonische details worden geïdentificeerd: enkele ontlastingsbogen boven kruisvensters, een goot die het dakwater opvangt en de gevels met geprofileerde waterlijsten waarvan het profiel tijdens het onderzoek ter plaatse werd teruggevonden.

Ondanks de talrijke verbouwingen is de verbindingsgaanderij van de 16de eeuw goed bewaard gebleven. Ze werd gerestaureerd op basis van het archeologisch onderzoek en ook op basis van de tekening van Cantagallina. Het gebouw met vijf traveeën gaf uit op de tuin. Op de tekening is slechts anderhalve travee te zien, maar deze omvat

▲ *Het hof van Hoogstraten en de kapel van het Coudenbergpaleis.*

de belangrijkste elementen die kenmerkend zijn voor de gaanderij. Onder de boog, rustend op twee zuilen, zijn de ribben te zien van de bogen die de vloer van de eerste verdieping ondersteunen. De archeologen zijn op zoek gegaan naar sporen van het geschetste muurtje dat de basis van de zuilen met elkaar verbindt. Een ander element, een eenvoudige lijn tussen de kapitelen van de zuilen, intrigeerde hen eveneens. Bij het demonteren van de muren die de traveeën binnenin de gaanderij van elkaar scheiden, werden trekstangen aangetroffen. De typologie van de bijhorende ankers op de achtergevel laat toe ze te associëren met het oorspronkelijke gebouw. In de voorgevel werden, verborgen in de opvullingen van de bogen, trekstangen aangetroffen die overeenkomen met de getekende lijn van Cantagallina. Door enkele demontages die nodig waren

voor de restauratie kon de verbinding tussen de trekstangen en ankers, die bewust verborgen waren in de zuilen, worden bestudeerd. Hieruit is gebleken dat een constructiemethode waarin ijzer, steen en baksteen wordt gecombineerd, al veel langer bestond dan tot nog toe werd aangenomen.

Sylvianne Modrie

▲ De tuin van de kruisboogschutters, 2 oktober 1613.

Het lijkt geen twijfel dat Cantagallina de tekening van de **tuin van de kruisboogschutters** die het gilde in 1422 verwierf, in de tuin van het hof van Hoogstraten heeft gemaakt. Deze tuin, die grensde aan het Godshuis Terarken, werd twee eeuwen later geamputeerd voor de aanleg van de Isabellastraat die het Paleis van de Coudenberg verbond met de kapittelkerk. De tuin verdween volledig bij de aanleg van de Ravensteinstraat (1911-1913).

Ga verder in de Ravensteinstraat.

Het **hof van Cleves-Ravenstein**, Ravensteinstraat nr. 3, is een van de zeldzame bewaarde patricierswoningen van rond de eeuwwisseling van de 15de en 16de eeuw. Het werd opgetrokken op de plaats van het voormalige goed van de familie Meldert (14de eeuw). Het werd grondig gerestaureerd (P. Saintenoy, 1893) en bestaat uit meerdere bouwlichamen rond een binnenplaats.

Een trap die langs de voorgevel loopt, leidt naar wat er overblijft van de Terarkenstraat. Aan de noordzijde grenst het huis aan het **Paleis voor Schone Kunsten – BOZAR** (nr. 5-23), een groot complex van tentoonstellings- en concertzalen (V. Horta, 1922-1929). Daartegenover bevindt zich de **Ravensteingalerij** in internationale stijl (A. & Ph. Dumont, 1954-1958) die via een reeks trappen het hoogteverschil van 10 meter tussen de Ravensteinstraat en het Cantersteen overbrugt.

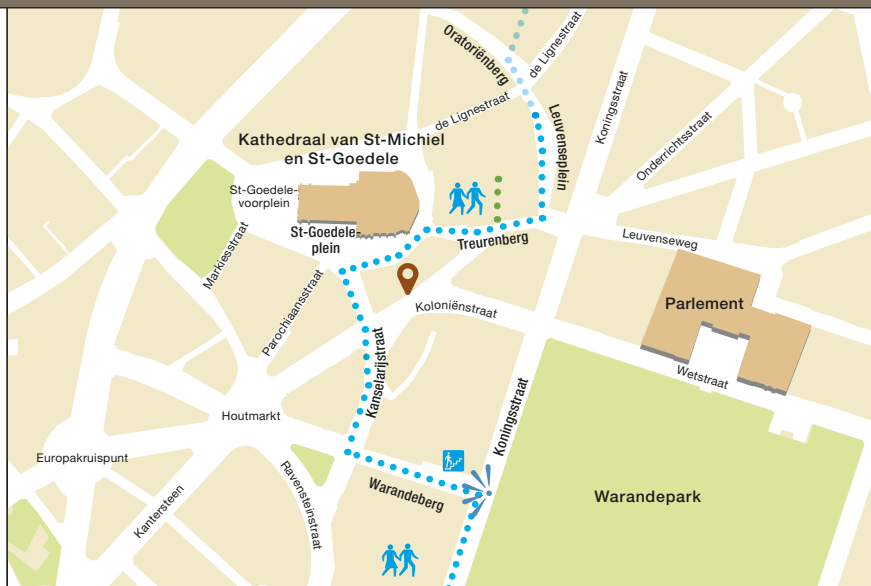
Neem rechts de Baron Hortastraat en beklim de trappen naar de Koningsstraat.

De **Baron Hortastraat** bevindt zich op de plaats van het voormalige *Domus Isabellae* (1625) dat op initiatief van aartshertogin Isabella werd gebouwd voor de kruisboogschutters. Na de brand van het paleis in 1731 werd de bibliotheek van de Bourgondiërs in dit gebouw ondergebracht. Het werd op het einde van de 18de eeuw gesloopt. De huidige hardstenen trap

(Fr. Malfait, 1921-1923) leidt naar een neoclassicistisch pleintje met een standbeeld in wit marmer van graaf A.B. Belliard, generaal en gevolmachtigd minister van Leopold I (G. Geefs, 1836).

5. ROND SINT-MICHIËL EN SINT-GOEDELE

Neem links de Koningstraat en loop verder tot aan de Warandeburg.

De **Koningstraat** was aanvankelijk beperkt tot de laan langs de westkant van het park dat werd aangelegd in de voormalige *warande* van het Coudenbergpaleis. In 1822 werd ze verlengd tot de Schaarbeeksepoort (Kruidentuin) en ze vormt de hoofdas van de neoclassicistische Parkwijk die vanaf 1776 vorm kreeg.

Sta linksaf in de Warandeburg en loop de trappen af.

In het begin van de 17de eeuw stond op de site van de huidige **Warandeburg** de refuge van de Parkabdij (Heverlee, Leuven) waarvan het domein zicht uitstreekte van de muren van de eerste omwalling tot aan de Twaalfapostenstraat en de Kancelarijstraat. Cantagallina stond ter hoogte van deze straat toen hij het gezicht van de wijk tekende in de richting van het Coudenbergpaleis

▲ De Isabellawijk en het Coudenbergpaleis.

waarvan hij de kapel en de Aula Magna weergaf. De Warandberg werd in 1913 doorgetrokken tot aan het kruispunt met de Houtmarkt. In de straat bevindt zich een bankgebouw met klassieke inslag (noorden) en een plantsoen (zuiden) met een monumentale witmarmeren beeldengroep, getiteld *Rijpheid* (V. Rousseau, 1922).

Sla rechtsaf in de Kanselarijstraat.

De naam van de **Kanselarijstraat** verwijst naar de Raad van Brabant en zijn kanselier die hier van 1496 tot 1782 gevestigd waren. Voor de verbreding van de straat in 1908-1909 werden alle gebouwen die hier stonden gesloopt. Thans staan hier prestigieuze ensembles zoals het gebouw van de **Union Minière du Haut-Katanga** (G. Deru, 1926-1927) op de hoek met de Warandberg (nr. 1-11) en het gebouw ertegenover (nr. 2) van de **Caisse Générale de Reports et de Dépôts** (P. Saintenoy, 1911).

Steek de Koloniënstraat over en loop door het tweede gedeelte van de Kanselarijstraat tot aan het Sinter-Goedeleplein.

Het terrein waarop het **Sinter-Goedeleplein** werd aangelegd werd tot in 1784 gebruikt als begraafplaats van de kapittelkerk. De oude traditionele gebouwen die rond de kerk stonden zijn niet bewaard gebleven. Ter hoogte van het zuidportaal van de kerk staat een bronzen beeld van kardinaal Mercier (E. Rombaut, 1941).

▲ De kapittelkerk Sint-Goedele en de Terarkenwijk.

Cantagallina tekende meermaals de **voormalige kapittelkerk**. Op een onvoltooide tekening is de zuidkant te zien en de Terarkenwijk. Hij tekende het gebouw ook vanaf de omgeving van de Schaarbeeksepoort of op de achtergrond van een gezicht op de tuin van de kruisboogschutters. De voormalige kapittelkerk kreeg pas in 1961 de status van kathedraal. Het huidige gotische gebouw werd opgetrokken tussen het begin van de 13de en het einde van de 15de eeuw. In de loop van de volgende eeuwen werd het nog meerdere keren verbouwd. Het vervangt een Romaans gebouw dat ongetwijfeld werd opgetrokken in de 11de eeuw.

▲ Overblijfselen van de romaanse crypte.

Tijdens de restauratie van de kathedraal (1975-2000) werden verschillende opgravingscampagnes georganiseerd en kon het grondplan van de romaanse kapittelkerk worden blootgelegd. Via twee crypten zijn de overblijfselen van die romaanse kerk toegankelijk voor het publiek. De kathedraal is toegankelijk via de monumentale trap (F. Coppens, 1860-1861) op het **Sinter-Goedelevoorplein**.

Neem rechts de Treurenberg.

De **Treurenberg** verbindt de kathedraal met de Koningsstraat. Vroeger werd deze straat afgesloten door de Sint-Goedelepoort die deel uitmaakte van de eerste Brusselse omwalling (13de eeuw) en het eindpunt was van de steenweg naar Leuven. De poort werd verbouwd tot staatsgevangenis en kreeg dan de naam ‘Treurenberg’, een referentie aan de tranen van

de gevangenen. Ze werd in 1760 gesloopt. In de straat staan enkele huizen met trapgevels (nr. 5, 7 en 9). Het Hongaars cultureel centrum (nr. 10) is gevestigd in een gebouw dat aanleunt tegen de courtine die de poort met de Plebaantoren verbond.

Sla linksaf en loop via het Leuvenseplein in de richting van de De Lignestraat.

Het **Leuvenseplein** was vroeger driehoekig en zat gevat tussen de taluds van de Treurenbergpoort. Hier werd tot in 1563 de beestenmarkt gehouden. De voormalige grachten die het plein ten zuiden begrensden, werden in 1640 verkaveld en bebouwd. Thans telt de straat voornamelijk recente gebouwen. Op het kruispunt van de De Lignestraat en de Oratoriënberg staat links een sculptuur in gepolijst staal getiteld *Captueur de ciel* (P. Bury, 1983).

▲ *Het huis van provoost Grouwels (midden), de omwalling van de 13de eeuw en het koor van Sint-Goedele (uiterst rechts).*

De Treurenbergpoort

Op het panoramische gezicht dat Cantagallina van buiten de stad tekende vanaf de omgeving van de Schaarbeeksepoort, is een lang gedeelte van de eerste omwalling van de 13de eeuw te zien. Verder zien we de kapittelkerk Sint-Michiël-en-Sint-Goedele (uiterst rechts), en de woning van Jan Grouwels, bijgenaamd Spellekens, de provoost van de hertog van Alva (midden). Cantagallina tekende ook de Treurenbergpoort, een massieve constructie, waarvan hij vanaf de plaats waar hij stond, alleen maar het zadeldak zag tussen twee trapgevels, waarvan de noordelijke voorzien is van twee vensters. Een klein volume (torentje?), eveneens met een trapgevel, verbindt de poort met de courtine die doorloopt tot aan de Plebaantoren. Zoals de andere poorten van de omwalling bestond die van de Treurenberg uit een overdekte doorgang geflankeerd door twee torens, die echter niet voorkomen op de tekening van Cantagallina, misschien omdat ze op de plaats waar hij stond niet zichtbaar waren. Nochtans werd in 1952 bij straatwerken ter hoogte van het nr. 16 van de Treurenberg, een grondmuur in breuksteen van kalksteen aangetroffen die deel uitmaakte van de funderingen van deze torens.

Tijdens archeologische opgravingen die tussen maart en juni 2000 werden uitgevoerd in de kelders van de nrs. 12 en 14, werden andere elementen van de funderingen van de poort blootgelegd en ook een

deel van de noordelijke zijgevel (deze overblijfselen zijn te zien in de inkomhal van het nr. 14). Deze verschillende elementen zijn eveneens opgetrokken in breuksteen van kalksteen. Tijdens een bijkomend onderzoek in de kelder van het nr. 12 werden twee andere stenen muren ontdekt die mogelijk deel uitmaakten van het versterkte gebouw. Bij het archeologisch onderzoek werd ook een stuk van de courtine, die de poort langs de stadszijde met de Plebaantoren verbond, blootgelegd, en dat over diens hele hoogte van de funderingen tot de kantelen (Degraeve, 2001). In de winter van 2013-2014 werd tijdens de heropbouw van een tegenoverliggend gebouw hetzelfde stuk courtine langs de veldzijde blootgelegd en gerestaureerd.

Ann Degraeve

6. SCHAARBEEKSEPOORT EN OMGEVING

Loop enkele meter door de Oratoriënberg, sla dan rechtsaf (na nr. 28) en ga via de trappen naar de esplanade van het voormalige Rijksadministratief Centrum.

Voor de bouw van het **Rijksadministratief Centrum** (J. Gilson, G. Ricquier, H. Van Kuyck, M. Lambrichs & L. Stynen, 1957-1968), tussen de Pachecolaan, Kruidtuinlaan, Kongingsstraat, De Lignestraat en Oratoriënberg, werd de zogenaamde *Bas-Fonds*-wijk waar vroeger het Oratoriënklooster (17de eeuw) stond, volledig

gesloopt. Het functionalistische complex werd in 2003 door de staat verkocht en werd in het kader van een multifunctioneel stedenbouwkundig project grondig gerenoveerd (kantoren, woningen, groene ruimten).

 Ga voor de Congreskolom staan.

De esplanade tegenover de kruising van de Koningsstraat en de Congresstraat kreeg aanvankelijk de naam ‘Panoramaplein’, omwille van het uitzicht over de benedenstad. Het was met de *Bas-Fonds*-wijk verbonden via monumentale trappen en een overdekte markt (J.-P. Cluysenaer, 1857) die werden gesloopt voor de bouw van het Rijksadministratief Centrum. Na de oprichting van de kolom (J. Poelaert, 1850-1859) werd het plein **Congresplein** genoemd. De kolom herdenkt het Nationaal Congres dat de Grondwet van 1831 bekrachtigde en koning Leopold van Saksen-Coburg tot eerste koning van de Belgen uitriep.

 Daal de trappen af en loop door de tuin van het Rijksadministratief Centrum.

De **hangende tuin van het Rijksadministratief Centrum** (R. Pechère, 1977) bevindt zich boven een grote parking die uitgeeft op de Pachecolaan. Hij werd onlangs gerestaureerd. De **Financietoren** (141 m), voltooid in 1983, sluit het noordelijke perspectief af. Hij werd in 2005-2008 grondig gerenoveerd (M. Jaspers).

 Ga aan de voet van de Financietoren naar rechts en neem de trappen naar de Koningstraat.

De **Schaarbeeksepoort** lag ter hoogte van de Financietoren en werd op het einde van de 18de eeuw gesloopt. Om ze te tekenen stond Cantagallina aan de oostkant, buiten de muren van de stad.

▼ *De Schaarbeeksepoort, oktober 1613.*

Hij tekende met grote precisie het defensiesysteem van het versterkte gebouw. Dit bestond uit een toegangsportiek die met het hoofdgebouw was verbonden via een grote overdekte doorgang, geflankeerd door twee torens. Op de achtergrond ontvouwt zich een panorama over de Zennevallei en de heuvels ten westen van Brussel.

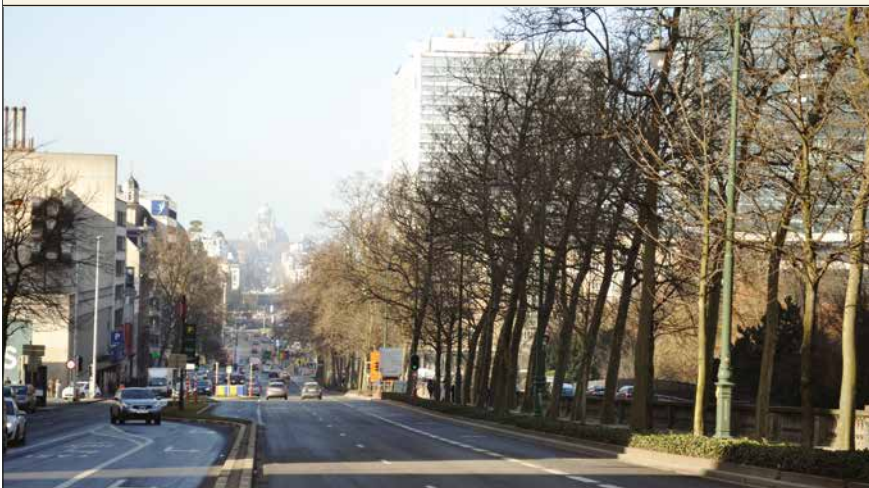

▲ *Gezicht op de kapittelkerk Sint-Goedele en het centrum van de stad.*

Vanaf de binnenkant van de omwalling ter hoogte van de Schaarbeeksepoort maakte Cantagallina een gedetailleerde tekening van de taluds en de courtines. Vanaf de weergang tussen de Schaarbeekse- en Lakensepoort tekende hij ook twee brede panorama's van het stadscentrum. In deze composities neemt de kapittelkerk een belangrijke plaats in, maar ook een reeks gebouwen die visuele herkenningstekens vormen zoals de Sint-Niklaaskerk, het stadhuis en het paleis van Nassau.

Loop door tot aan de kruising van de Koningsstraat en de Kruidtuinlaan om te genieten van het uitzicht over de Zennevallei in de richting van Koekelberg.

DE OMGEVING VAN BRUSSEL

Cantagallina verliet het stadscentrum niet enkel om gezichten op de stad vanuit het zuiden te maken of de architectuur van de poorten en omwallingen te tekenen. Hij trok ook naar enkele dorpen rond Brussel waar hij opmerkelijke gebouwen en landschappen vastlegde.

Sint-Gillis

▲ *Het kasteel van Fontange in Sint-Gillis.*

Hij tekende de kerk van Obbrussel en enkele gezichten op het dorp in de buurt van de Hallepoort maar ook een gezicht op een klein kasteel ter hoogte van het huidige huizenblok tussen de Vorstsesteenweg, de Sint-Gilliskerkstraat, de Andennestraat en Vanderschicksraat. Het complex is omgeven door een slotgracht en heeft een toren met getande topgevels. In de 18de eeuw werd dit kasteeltje *Fontange* of *Het Motteken* genoemd. Het werd in 1760 verhuurd aan de hertog van St Alban en bestond toen uit een woonhuis met bijgebouwen, stallen en een tuin met fontein. Het moest in de 19de eeuw wijken voor de stadsontwikkeling.

Anderlecht

Cantagallina tekende de ruïnes van een versterkte boerderij op de linkeroever van de Pede, ter hoogte van de huidige Biestebroekkaai en François Ysewijnstraat. Het complex wordt vermeld vanaf de 15de eeuw en bestond uit twee bouwlichamen rond een centrale toren. Cantagallina was ongetwijfeld geïntrigeerd door deze traditionele architectuur die

erg verschilde van wat hij in Italië kende. Het geheel werd rond 1700 verbouwd tot buitenhuis waarvan de laatste elementen in het midden van de jaren 1950 verdwenen.

◀ *Het hof ter Biest in Anderlecht.*

Hij tekende de kapittelkerk van Sint-Peter-en-Sint-Guido in het centrum van Anderlecht (Dapperheidsplein). Deze kerk werd bediend door een kapittel van kanunniken en werd door de ontwikkeling van de cultus van Sint-Guido in de 12de eeuw een belangrijk pelgrimsoord. De romaanse kerk werd in de 14de-16de eeuw vervangen door een gotisch gebouw dat grotendeels bewaard bleef, met uitzondering van de toren die op het einde van de 19de eeuw werd voorzien van een stenen neogotische spits. (J.-J. Van Ysendyck, 1898).

▲ *De kapittelkerk Sint-Pieter-en-Sint-Guido in Anderlecht.*

Vorst

Cantagallina tekende drie gezichten op de abdij van Vorst vanaf de huidige Brusselsesteenweg. De priorij van slotzusters vestigde zich in de 12de eeuw in de vallei van de Geleytsbeek (Sint-Denijsplein) en werd in 1238 bevorderd tot benedictinessenabdij.

▲ *De Sint-Denijskerk en de abdij van Vorst.*

De gotische abdijkerk werd in 1447 voltooid en werd tot in de 18de eeuw vaak verbouwd. Ze werd in 1796 na de sluiting van het klooster gesloopt. De Sint-Denijskerk lag buiten de kloostermuur en werd in de 12de eeuw gebouwd rond een oudere kapel gewijd aan Sint-Anna. Ze werd vervangen door een gotisch gebouw (13de-18de eeuw) dat nog altijd bestaat.

Etterbeek

▲ *Gezicht op de vallei van de Maalbeek in de omgeving van Etterbeek (detail).*

Cantagallina trok wellicht nadat hij de Schaarbeeksepoort had getekend, naar de vallei van de Maalbeek waarvan hij één tekening maakte, gezien vanaf de omgeving van de Etterbeeksesteenweg. Een gehucht bestaande uit enkele verspreide huizen strekt zich uit aan weerszijden van een golvende weg.

Bibliografie

Cantagallina

Hautekeete, S., de Lathuy, R., 'Remigio Cantagallina', in: *Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld*, Brussel, 2000, p. 212-227.

Loze, P., Vautier, D. (red.), *Le voyage d'un artiste florentin dans les Pays-Bas méridionaux en 1612-1613*, Brussel, 2017.

Archeologie

Boelens-Sintzoff, F., Walazyc, A.-S., *De Onze Lieve-Vrouw ten Zavelkerk*, Brussel, 2004.

Cnockaert, L., Modrie, S., 'Het hof van Hoogstraten in de 16de eeuw', in: Heymans, V. (red.), *Het Coudenbergpaleis te Brussel*, Brussel, 2014, p. 254-275.

Crémer, S., Fraiture, P., Hoffsummer, P., Modrie, S., Maggi, C., Sosnowska, Ph., Weitz, A., 'Bois, brique et fer: approche multidisciplinaire de la charpente de l'église Notre-Dame du Sablon, Bruxelles', *Archaeologia Mediaevalis*, 39, Brussel, 2016, p. 151-153.

Degraeve, A., 'De eerste stadsomwalling van Brussel. Nieuwe ontdekkingen aan de Treurenberg', *Archaeologia Mediaevalis*, 24, Brussel, 2001, p. 80.

Demeter, S., Sosnowska, Ph., 'Sur les traces des comtes de Mansfeld à Bruxelles, les vestiges archéologiques découverts dans l'hôtel de Merode', in: Mousset, J.-L., De Jonge, K., *Un prince de la Renaissance. Pierre-Ernest de Mansfeld (1517-1604)*, II, *Essais et catalogue*, Luxembourg, 2007, p. 49-54.

de Waha, M., De Poorter, A., 'La porte de Hal, vestige symbolique de Bruxelles', in: *Bruxelles 1993. Résultats des premières fouilles réalisées par la Région*, Brussel, 1993, p. 30-35.

Meganck, M., 'Het domein en huis van Andreas Vesalius in Brussel. Cartografie van een prestigieuze residentie', *Erfgoed Brussel*, 17, 2015, p. 63-77.

Modrie, S., 'De Hallepoort. Een archeologisch studieobject.', *Erfgoed Brussel*, 2, juni 2012, p. 5-21.

Van Eenhooge, D., Celis, M., 'Het 'Hof van Hoogstraten', de Brusselse verblijfplaats van Antoine de Lalaing', *Monumenten en Landschappen*, 7de jaargang, 4, 1988, p. 36-62.

Colofon

Coördinatie

Marc Meganck (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)

Teksten

Marc Meganck (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis), met bijdragen van:
 Ann Degraeve (BSE – Directie Monumenten en Landschappen)
 Stéphane Demeter (BSE – Directie Monumenten en Landschappen)
 Sylvianne Modrie (BSE – Directie Monumenten en Landschappen)
 Philippe Sosnowska (ULB – CReA-Patrimoine)

Fotoverantwoording

J. Cuesta: 16d, 19, 24, 25, 31d, 37, 38h, 41h, 43h, 47h, 48b, 49b, 54, 57b;
 Compagnie du Bois Sauvage: 51b; Directie Monumenten en Landschappen: 13, 29;
 Schmitt-Globalview: 60d; Ph. Lemaire: 38b; M. Meganck: 31b, 32; S. Modrie: 21b, 35d, 45b;
 Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België: 2, 4-5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 17h, 18, 20, 21, 23,
 27b, 28, 30h, 31g, 34, 39h, 45h, 46h, 49h, 50b, 52, 56b, 57h, 59, 60h, 60g, 61h, 62;
 C. Ortigosa: 14, 16g, 17b, 22, 23b, 24d, 27h, 28b, 30b, 33, 35h, 36, 40, 41b, 46b, 47b, 48h,
 50h, 53, 55, 56; Fr. Point – Kaligram: 58; W. Robberechts: 61b;
 www.servcorp.be.(04/2017): 39b; Société royale d'Archéologie de Bruxelles: 51h;
 M. Van Hulst: 42, 43b, 44; D. Willaumez: 35g

Cartografie

Concepción Ortigosa (BSE – Directie Monumenten en Landschappen)

Nalezing

Soetkin Vervust (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)

Design en productie

Kaligram

Druk

IPM printing

Omslag

Panoramisch gezicht op Brussel vanaf Sint-Gillis en de sluis van Ransbeek in Vilvoorde (detail)
 © KMSKB, Brussel / foto's: J. Geleyns – Ro scan

Verantwoordelijke uitgever

Thierry Wauters, Brussels Hoofdstedelijk Gewest – Brussel Stedenbouw en Erfgoed –
 Directie Monumenten en Landschappen
 CCN – Vooruitgangsstraat 80, 1035 Brussel

Nuttige websites

www.erfgoed.brussels
www.coudenberg.brussels
www.kmkg-mrah.be
www.fine-arts-museum.be

Wettelijk depot: D/2017/6860/014

